

ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

УДК 349.3

Андрій Василь Михайлович,
доктор юридичних наук, професор кафедри
трудового права та права соціального забезпечення
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

КЛАСИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПІЛЬГ

У статті запропоновано теоретичний підхід щодо класифікації соціальних пільг. Розглядаються різні критерії поділу соціальних пільг. З урахуванням наукових напрацювань наголошується на використанні позитивних моментів та аналізу недоліків кожного з підходів класифікації.

Ключові слова: класифікація, критерії класифікації соціальних пільг, функції соціальних пільг, завдання соціальних пільг, диференціація пільговиків.

Андріев В. М. Классификация социальных льгот

В статье предложен теоретический подход к классификации социальных льгот. Рассматриваются различные критерии разделения социальных льгот. С учетом научных разработок отмечается использование положительных моментов и анализа недостатков каждого из подходов классификации.

Ключевые слова: классификация, критерии классификации социальных льгот, функции социальных льгот, задачи социальных льгот, дифференциация льготников.

Andriiv V. Classification of social benefits

This article proposes a theoretical approach to the classification of social benefits. We consider different criteria for division of social benefits. On the basis of scientific developments, the positive aspects of the use and analysis of the shortcomings of each approach classification are noted.

Key words: classification, criteria for classification of social benefits, the functions of social benefits, the tasks of social benefits, the differentiation of beneficiaries.

Постановка проблеми. У будь-якій країні завжди є найвразливіші соціальні групи, які потребують підвищеної уваги з боку суспільства та держави. Практика розвинених країн свідчить, що захист соціально вразливого населення повинен бути пріоритетним напрямом соціальної політики держави. Серед основних заходів соціального захисту переважне місце належить пільгам, які передбачено законодавством. Досить багато питань з означеної проблематики не отримали достатнього вирішення, а деякі розглянуті досить мало. Необхідність визначення класифікації соціальних пільг з позиції принципу соціальної

справедливості, визначення перспективних напрямів реформування системи пільг в літературі зумовлює актуальність пропонованої статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти правових пільг досліджували у своїх працях такі вчені, як В.М. Баранова, Д.М. Бахрах, Н.Б. Болотіна, К.В. Бориченко, О.В. Малько, І.С. Морозова, О.В. Мурза, К.Ю. Мельник, С.М. Прилипко, С.М. Синчук, Б.І. Сташків, Е.Г. Тучкова, Н.А. Чередніченко, В.Ш. Шайхатдинов та ін.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Незважаючи на наявність значної кількості публікацій, в яких досліджено окремі аспекти поняття пільг, їх значення, ефективність, співвідношення з іншими видами соціального забезпечення, ознаки та підстави класифікації соціальних пільг все ж потребують додаткового розгляду.

Мета статті полягає у з'ясуванні ознак, підстав та значення класифікації соціальних пільг.

Виклад основного матеріалу. З огляду на обсяг і різний характер норм про пільги, уявити їх у комплексі як єдине ціле і виявити ознаки – надзвичайно складно. Для цього, як зазначає Г.С. Сакомська, необхідно виявити тенденції розвитку законодавства про пільги і розглянути їх класифікацію [1, с.133].

Загальна теорія права визначає, що в основу класифікації правових норм повинні бути покладені істотні ознаки, які визначають сутність, специфічну роль і призначення кожного виду норм в регулюванні суспільних відносин [2, с. 157]. Класифікація стає можливою тільки при накопиченні певної суми знань і сама по собі не може бути первинним способом вивчення. У той же час системний підхід до об'єкта класифікації сприяє практичному використанню накопичених знань.

У будь-якій сфері пільги займають своє певне місце і виступають правовим засобом, за допомогою якого створюється режим найбільшого сприяння для задоволення інтересів і потреб суб'єктів відносин.

Класифікація пільг дозволяє впорядкувати їх, зробивши тим самим певний внесок у нормотворчий процес. У зв'язку з великим переліком пільг існують різні підстави їх класифікації. Така класифікація пільг досить умовна і визначається в кожному випадку конкретною метою того чи іншого дослідження.

Так, Н.С. Землянухіна пропонує всі існуючі класифікації пільг розділити на загальні, видові і систематизації (переліки) пільг [3, с.134].

Разом з тим, виходячи з усього комплексу пільг, доцільно залежно від їх особливостей, підстави їх класифікації розділити на загальні та галузеві. Більшість дослідників, в тому числі І.С. Морозова, А.В. Малько, єдині в тому, що пільги слід класифікувати залежно від галузевої належності (за предметом правового регулювання) на конституційні, цивільні, трудові, фінансові, земельні, кримінальні, цивільно-процесуальні та ін. Очевидним є те, що таке розмежування обумовлено особливістю суспільних відносин, які регулюються кожною з галузей права.

До загальних також слід віднести такі класифікації пільг: залежно від характеру: пільги матеріальні (податкові, житлові) і процесуальні

(звільнення від сплати державного мита); залежно від суб'єктів права (учасників правовідносин): пільги для фізичних осіб (інваліди, військовослужбовці, ветерани, інші громадяни) і юридичних осіб (організацій, підприємств, установ); залежно від часу дії: пільги постійні і тимчасові; залежно від правових зв'язків фізичних осіб з державою пільги: для громадян, для іноземних громадян, для осіб без громадянства; залежно від рівня нормативних правових актів, в яких пільги закріплені: пільги республіканські, місцеві, локальні; залежно від сфери використання: пільги внутрішньодержавні (застосовуються в межах держави) і міждержавні пільги (застосовуються у сфері відносин між державами і закріплюються, як правило, нормами міжнародного права); залежно від цілей і завдань держави: пільги політичні (стосуються питань регулювання державних відносин, принципів діяльності виконавчої, судової влади), економічні (правове забезпечення господарських процесів і механізмів), соціальні [1, с. 133].

Класифікація пільг має велике наукове і практичне значення, оскільки допомагає визначити специфіку тих чи інших різновидів пільг, а також їхнє місце і роль в механізмі правового регулювання. Пільги є способом вирішення соціальних проблем і одночасно елементом (категорією) в економічній системі. Їхнє значення як у соціальній сфері, так і в економічній і в політичній очевидне.

Специфіка встановлення правових норм про пільги, підстави диференціації, особливості реалізації пільгових норм, властивий їм метод правового регулювання, а також соціальна спрямованість пільг, дозволяють визнати відносну самостійність правових норм про пільги в системі соціального забезпечення. На думку Г.Г. Пашкової, пільги в правовій державі повинні вводитися насамперед законом як, наприклад, пенсії, соціальні допомоги, послуги і всі інші види соціального забезпечення [4, с. 20].

Кожна основа надання пільг – це підстава для класифікації пільг. Однак разом з диференціацією пільг залежно від найрізноманітніших критеріїв повинна вестися інтеграційна діяльність, яка об'єднує пільги в більші комплекси. Це значно спростить законодавство і звільнить його від застарілих норм.

Є.І. Удовенко соціальні пільги пропонує класифікувати за характером надання, залежно від джерела фінансування і нормативного закріплення прав, від строку дії та за направленістю надання [5, с. 8]. Г.Г. Пашкова також пропонує прийняти такі підстави класифікації, як спрямованість пільг, їхні цілі, джерела фінансування, правові підстави надання, нормативні джерела, сфера дії [6, с. 180].

Залежно від способу фіксації соціальні пільги можна поділити на правові (закріплені у нормативних актах різної юридичної сили) та неправові (не закріплені у правових актах, але надаються як привілей за встановленою традицією, за усними розпорядженнями чи за індивідуальними актами).

З урахуванням реальності користування тими чи іншими пільгами вони поділяються на реальні, що забезпечуються в повному обсязі відповідно до нормативних актів, та декларативні, які зовсім не надаються чи надаються у меншому обсязі, ніж зафіксовано у нормативних актах.

За формою прийнято розрізняти два види пільг: матеріальні і нематеріальні. Суть пільги матеріального характеру полягає в тому, що отримувач пільги звільняється від загальноприйнятої плати за той чи інший товар або послугу чи здійснює оплату за спеціальною пільговою ціною. Пільга нематеріального характеру полягає в праві позачергового чи першочергового обслуговування там, де припускається певна черговість або у переважній порівняно з іншими особами можливості скористатися тим чи іншим правом [7, с. 526].

Залежно від функцій, які виконують пільги, вони поділяються на три групи: компенсаційні, стимулюючі та оціночні [8, с. 76].

Залежно від завдань, які виконують пільги, вони поділяються на ті, що покликані: 1) підтримувати людей, які мають особливі заслуги перед державою; 2) здійснювати виплати, які умовно можна назвати страховими (пенсії, допомоги по тимчасовій непрацездатності, пільги за роботу у важких природно-кліматичних і виробничих умовах та ін.); 3) здійснювати функції соціального обслуговування непрацездатних категорій населення, що не мають адекватної підтримки з боку сім'ї. Сюди відносяться і виплати деяких видів допомоги (дитячі допомоги, допомоги багатодітним і неповним сім'ям тощо) [9, с. 26].

Досить розгорнуту класифікацію соціальних пільг проводить С.М. Синчук. За терміном надання соціальні пільги вона класифікує на постійні, що надаються упродовж тривалого часу, та тимчасові, що надаються на певний обумовлений період. Окремо виділяються так звані надзвичайні пільги, які надаються у зв'язку з певними обставинами. За ступенем персоніфікації соціальні пільги поділяються на одноособові (наприклад, пільги щодо оплати медикаментів, забезпечення санаторно-курортним лікуванням) та сімейні (пільги на оплату житлово-комунальних послуг). З огляду на періодичність виплати виокремлюють одноразові (забезпечення спецтранспортом) та щомісячні (оплата житла) пільги. За суб'єктами, яким вони надаються, розрізняються такі групи: ветерани війни; ветерани праці; особи, що мають особливі заслуги перед державою; багатодітні сім'ї; особи, які постраждали від Чорнобильської катастрофи; діти-сироти; реабілітовані особи; пенсіонери; інваліди; діти-інваліди та ін. За змістом усі соціальні пільги науковець поділяє на: 1) житлово-комунальні; 2) медико-реабілітаційні; 3) транспортні; 4) соціально-побутові; 5) пенсійні; 6) соціально-трудова [10, с. 440]. З врахуванням такої класифікації, дослідниця поділяє соціальні пільги на такі групи: житлово-комунальні: 1) звільнення або зменшення плати за житло та (або) комунальні послуги; 2) першочергове або позачергове забезпечення житлом осіб, які потребують поліпшення житлових умов; 3) надання бюджетних кредитів та позик на індивідуальне житлове будівництво; медико-реабілітаційні: 1) безоплатне або пільгове придбання ліків; 2) безоплатне або пільгове санаторно-курортне лікування; 3) виплата компенсації за невикористане право на пільгове санаторно-курортне лікування; транспортні: право безкоштовного проїзду громадян усіма видами пасажирського міського (комунального) та приміського транспорту; соціально-побутові: 1) безкоштовне чи пільгове встановлення телефонів; 2) безоплатне або пільгове користування телефоном; 3) безоплатне

або пільгове забезпечення автомобілем; 4) позачергове влаштування до закладів соціального захисту, а також на обслуговування службами соціального захисту вдома; 5) надання безпроцентної позики для організації підприємницької діяльності, фермерського господарства тощо); соціально-трудова: 1) позаконкурсне зарахування до вищих навчальних закладів при одержанні позитивних оцінок; 2) позачергове працевлаштування за спеціальністю; 3) переважне право на залишення на роботі при скороченні чисельності або штату працівників та на працевлаштування у випадку ліквідації підприємства; 4) підвищений розмір допомоги в разі тимчасової непрацездатності; 5) використання щорічної відпустки в зручний для працівника час та ін.

Інші науковці за соціально-економічними підставами залежно від ролі пільг у вирішенні соціальних і економічних проблем суспільства поділяють їх на такі групи: 1) пільги-зобов'язання (суспільства, держави, підприємства та ін.); 2) пільги – економічний механізм вирішення економічних (фінансових, виробничих, організаційних) або соціальних (рівності, нужденність, виживання) проблем; 3) пільги-привілеї [11, с. 22-36].

Деякі дослідники пропонують і таку класифікацію соціальних пільг: 1) з пенсійного забезпечення, податків, виплат допомог; 2) з отримання, придбання, будівництва і утримання житлових приміщень; 3) з оплати комунально-побутових послуг і торгового обслуговування; 4) з медичного, протезно-ортопедичного обслуговування, санаторно-курортного лікування, забезпечення ліками і виробами медичного призначення; 5) із забезпечення транспортними засобами та оплати проїзду; 6) з працевлаштування, навчання, перепідготовки й умов праці; 7) з користування послугами установ зв'язку культурно-видовищних і спортивно-оздоровчих установ; 8) з отримання послуг установ соціального обслуговування, соціальної і юридичної допомоги [12, с. 10].

Досить поширеною є класифікація соціальних пільг за трьома підставами: 1) пільги, що надаються за заслуги перед державою; 2) пільги, що надаються малозабезпеченим; 3) пільги, що надаються за професійною ознакою [13, с. 149]. Ця класифікація застосовується у нормативних актах і в публікаціях, які торкаються реформування системи соціальних пільг. Крім цього, у літературі зустрічається класифікація пільг за такими критеріями, як: соціально-правові підстави надання пільг, конкретний зміст пільг, мета пільг, форма надання пільг, суб'єктивний склад отримувачів пільг, нормативні джерела, порядок фінансування, сфера дії. Більшість із цих критеріїв стосуються групування окремих видів соціального забезпечення, а не пільг.

Заслугове на увагу думка І. Бадовської, яка зазначає що в процесі модернізації системи соціальних пільг в Україні основним критерієм диференціації пільговиків повинна виступати нужденність [14, с. 17-22]. Оскільки пільги потрібно вважати формою соціальної підтримки в питанні визначення кола осіб, які її потребують, потрібно звертатися до європейського досвіду і співвідносити умови, які дають право на пільги з тими соціальними ризиками, які окреслені в Європейській системі інтегрованої статистики соціального захисту (ESSPROS) [15]. Наприклад, ветерани праці, маючи трудові

заслуги перед державою, одночасно підпадають під соціальний ризик «похилий вік»; частина осіб, постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, які дійсно зазнали її впливу, підпадає під соціальні ризики «захворювання» чи «інвалідність»; жителі гірських районів підпадають під соціальний ризик «безробіття». Таким чином, у колі пільговиків залишаються тільки ті особи, які зазнали на своєму життєвому шляху впливу соціального ризику і дійсно потребують державної підтримки. Що стосується осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною та інші заслуги перед суспільством, знак їх відмінності та вдячності держави повинен виражатися не у формі соціальної підтримки у вигляді пільг, а у формі реальної щомісячної матеріальної винагороди. Тому до пільгових категорій населення потрібно відносити тільки тих осіб, для яких соціальні пільги приймають форму винятково соціальної підтримки у зв'язку з нужденністю, спровоковану настанням соціального ризику.

У науковій літературі зустрічається класифікація пільг за змістом (житлово-комунальні, медико-реабілітаційні, транспортні, соціально-побутові, пенсійні, соціально-трудова) [16, с. 9], а також за категоріальним принципом, тобто відповідно до належності громадянина до певної пільгової категорії залежно від соціального статусу чи професійної діяльності, визначеної законодавством [17, с. 156]. На думку Г. Лопушняк [18], пільги за змістом (залежно від виду блага чи права) доцільно поділити на такі групи: житлові (забезпечення житловим приміщенням, пільгове забезпечення житлом у разі переїзду в іншу місцевість, першочергове забезпечення житлом, безоплатне отримання у приватну власність займаного житла; переважне право на поліпшення умов проживання; придбання житла у місцевих рад зі знижкою 50 %; обов'язкове відведення місцевими радами земельних ділянок, право на отримання пільгової позики для купівлі чи будівництва житла тощо); житлово-комунальні (пільги на квартирну плату; пільги на оплату житлово-комунальних послуг; пільги на оплату за використаний природний газ, пільги на використану електроенергію, пільги на придбання твердого побутового палива та скрапленого газу та ін.); медичні (безоплатне (на пільгових умовах) забезпечення ліками, першочергове (безоплатне) медичне обслуговування та госпіталізація чи диспансеризація, безоплатне проходження щорічного медичного обстеження та госпіталізація, позачергове безоплатне щорічне санітарно-курортне лікування (оздоровлення), забезпечення протезами на пільгових умовах тощо); освітні (зарахування до інших вищих навчальних закладів у разі ліквідації навчального закладу чи скорочення державного замовлення, позачергове забезпечення дітей місцями у дошкільних закладах, право на позаконкурсний прийом до вищих навчальних закладів, переважне право на вступ до професійно-технічних училищ і на курси для одержання відповідних професій, безоплатне навчання у ВНЗ та ПТУ та ін.); трудові (право на вибір місця роботи після закінчення вищого навчального закладу, позачергове працевлаштування за спеціальністю, право на повернення до попереднього місця роботи, переважне право при прийомі на роботу і залишення на роботі в разі вивільнення працівників, скорочений робочий день, надання щорічної додаткової відпустки тощо); транспортні (безоплатний проїзд

усіма видами транспорту міського і приміського сполучення (крім таксі), безоплатний проїзд по Україні всіма видами транспорту міжміського сполучення, право на першочергове придбання квитків на всі види транспорту, безоплатне забезпечення транспортом у сільській місцевості до місця навчання і додому, безоплатне позачергове забезпечення авто (у т. ч. зручним керуванням та ін.); фінансово-кредитні (пільгове кредитування для обзаведення селянським господарством, право на позачергове придбання акцій підприємств, установ і організацій, виплата стипендії в повному розмірі); податкові (звільнення від сплати податків, загальнообов'язкових платежів та зборів, зменшення суми загального місячного оподатковуваного доходу); телекомунікаційні (безоплатний телефонний зв'язок для створених благодійних громадських об'єднань, право на безоплатне встановлення позавідомчої охоронної сигналізації, пільги на оплату за користування позавідомчою охоронною сигналізацією, пільги на позачергове встановлення індивідуального квартирного телефону, пільги на оплату за користування індивідуальним квартирним телефоном та ін.); пенсійні (достроковий вихід на пенсію, надбавки до пенсії; зменшена вимога щодо необхідного трудового чи страхового стажу особи); інші (першочерговий прийом керівниками та іншими посадовими особами державних органів влади, органів місцевого самоврядування, поховання з військовими почестями, безоплатне поховання та спорудження надгробка тощо). Класифікуючи пільги за категоріями пільговиків, дослідниця зауважує, що їх є надзвичайно багато, тому вважає за доцільне згрупувати так: військовослужбовці, працівники ОВС, прокуратури, а також члени їхніх сімей та прирівняні до них особи; працівники гірничих підприємств, шахтарі та сім'ї загиблих на виробництві; медичні і фармацевтичні працівники; працівники освіти, науки і культури та споживачі їхніх послуг; працівники агропромислового комплексу; журналісти; жертви політичних репресій та нацистських переслідувань; постраждали внаслідок бойових дій та (або) війни; ветерани праці та інші громадяни похилого віку; особи, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; ветерани військової служби, служби в органах внутрішніх справ і деякі інші особи та члени їхніх сімей; сільські жителі та жителі гірських районів; діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; багатодітні матері і матері інвалідів з дитинства; інваліди; особи, нагороджені відповідними державними нагородами. Крім перелічених критеріїв класифікації пільг, можна виокремити ознаку (за професійною ознакою, за соціальною ознакою, за певні заслуги перед державою) та форму їх надання (грошові і натуральні) [18].

Як цілком справедливо зазначають деякі інші дослідники стосовно безпосередньої класифікації соціальних пільг, вони надаються у випадку соціальної незахищеності, професійної діяльності, приналежності до статусу, наявності особливих заслуг перед Батьківщиною та інших заслуг перед суспільством. Внаслідок цього соціальні пільги можуть виконувати функцію соціальної підтримки, привілею, компенсації або винагороди. Така ситуація провокується внутрішніми проблемами в економіці, які повинні вирішуватись

шляхом її структурної трансформації, а не наданням численних пільг. Сьогоднішня організація системи соціальних пільг суперечить першочерговому змісту соціальної пільги, оскільки за своєю суттю вона має виконувати винятково функцію соціальної підтримки [14, с. 22].

Висновок. Проведена класифікація соціальних пільг має наукове, практичне значення, сприяє виявленню специфіки відповідного виду соціальних пільг, визначенню їх місця і ролі в механізмі правового регулювання. Це зі свого боку сприяє їх оптимальному використанню та застосуванню на практиці, оскільки за допомогою пільг право реагує на зміни, які відбуваються в суспільстві.

Список використаних джерел:

1. Сакомская Г.С. Социальные льготы гражданам и их классификация // Г.С. Сакомская // Защита трудовых и других социально-экономических прав граждан Республики Беларусь: сб. науч. ст. / Учреждение образования "Гродненский гос. ун-т им. Я.Купалы"; ред.кол.: С.В. Агиевец, и др., Л.Я. Абрамчик. – Гродно: ГрГУ, 2009. – С. 132-138.
2. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / А. М. Колодій [та ін]; ред. В. В. Копейчиков; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К.: Юрінком Інтер, 1999. – 317 с.
3. Землянухина Н. С. Социально-экономическая теория льгот населения: учеб. пособие для студ., обучающихся по направлению "Экономика" и спец. "Экономика труда" / Н. С. Землянухина. - Саратов: СГТУ, 2008. – 188 с.
4. Пашкова Г.Г. Льготы в праве социального обеспечения. Автореферат диссертации спец. 12.00.05. / Г.Г. Пашкова. - Томск, 2004. – 26 с.
5. Удовенко Е.И. Совершенствование системы предоставления льгот населению: организационно-экономический аспект: автореф. дис. .канд. экон. наук / Е.И. Удовенко. – 24 с.
6. Пашкова Г.Г. Понятие и правовые признаки льгот в праве социального обеспечения // Материалы междунар. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых. Т.4. 4.1. - Томск: Изд-во Томского гос. пед. ун-та, 2002. - С. 178-182.
7. Сулейманова Г.В. Право социального обеспечения / Г.В.Сулейманова. – М.: Юрайт, 2011. – 559 с.
8. Зверева Н.В. Проблема реформирования системы льгот в России / Н.В. Зверева // Вестник Московского университета. - Сер.6. Экономика. – 2001. – № 2. – С. 74-83.
9. Александрова А.Л. Бедность и льготы: мифы и реальность / Александрова А.Л., Шишкин С.В. – Москва, 2003. – 48 с.
10. Синчук С.М. Соціальні пільги / Синчук С.М. // Право соціального забезпечення України: навч. посібник / за ред. П.Д. Пилипенка. – Вид. 2-е. – К.: Ін Юре, 2008. – 504 с.
11. Землянухина Н.С. Социально-экономические основания классификации льгот / Н.С.Землянухина // Вестник ВГУ. Серия: экономика и управление. – 2005. – № 1. – с. 22-36.

12. Зинин В.Г. Социальные гарантии, льготы, выплаты и пути их реформирования / В.Г. Зинин, С.А. Поздняков. – М.: Издательство ВЦУЖ, 2001. – С. 6-22.
13. Калашников С. В. Становление социального государства в России / Калашников С.В. – М.: Экономика, 2003. – 159 с.
14. Бадовська І. Класифікація вихідних параметрів системи соціальних пільг у вимірі суперечностей соціальної політики та бюджетних можливостей держави / Україна. Аспекти праці. – 2013. - № 7. – С. 17-22.
15. ESSPROS Manual – The European System of integrated Social Protection Statistics (ESSPROS) // Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012. – 207 pp.
16. Коваль О. Я. Реформування пільг і привілеїв в Україні – наближення до європейських стандартів / Коваль О. Я., Тарасенко Л. Л., Яцків Т. Г. – Львів: Галицький друкар, 2009. – 216 с.
17. Кравченко М. Основні підходи до реформування системи пільг в Україні / Мілена Кравченко // Державне управління та місцеве самоврядування. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2010. – Вип. 3(6). – С. 155-164.
18. Лопушняк Г. Удосконалення класифікації соціальних пільг в Україні / Г.Лопушняк // Вісник ЛНАУ Економіка АПК. – 2011. – № 18. (1) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.nbu.gov.ua/old_jrn/ Chem_Biol/.../11_lgsbiu.pdf](http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Chem_Biol/.../11_lgsbiu.pdf).